La República dels poetes. Constantí Llombart i el federalisme valencià

[The Republic of poets. Constantí Llombart and the Valencian federalism]

Xavier Granell Oteiza
European University Institute (Florència)
xavier.granell@eui.eu // ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1348-1822

Resum: Aquest article estudia la trajectòria política de Constantí Llombart en el marc del republicanisme valencià durant el tercer quart del segle xix. Lluny de considerar-lo una figura aïllada, el treball el presenta com a part integrant d'una cultura política i associativa que va donar forma a la política popular de la ciutat de València i del seu entorn immediat. A partir de fonts diplomàtiques, premsa d'època i textos publicats pels republicans, s'examinen la insurrecció federal de 1869 i la revolució cantonal de 1873, així com el seu impacte en l'activisme i el pensament polític de Llombart. El text conclou amb un comentari sobre els llegats del federalisme i la seua transformació en els nous moviments republicans i valencianistes del canvi de segle. En conjunt, realitze una lectura política de Constantí Llombart des de la història social del republicanisme.

Paraules clau: Constantí Llombart; republicanisme; revolucions federals; milícies ciutadanes

Summary: This article examines the political trajectory of Constantí Llombart within the framework of Valencian republicanism during the third quarter of the nineteenth century. Rather than treating him as an isolated figure, the study situates Llombart within the broader political and associative culture that shaped popular politics in the city of València and its surrounding area. Using diplomatic sources, contemporary newspapers, and texts published by the republicans themselves, the article analyses the federal insurrection of 1869 and the cantonal revolution of 1873, as well as their impact on Llombart's political thought and activity. The article concludes with a reflection on the legacies of federalism and its transformation into the new republican and Valencian nationalist movements at the turn of the century. Overall, it offers a political interpretation of Constantí Llombart from the perspective of the social history of republicanism.

Keywords: Constantí Llombart; republicanism; 1869 insurrection; cantonal revolution; federalism

Recepció: 15/12/2025. Acceptació: 04/03/2026. Publicació: 01/09/2026

Les línies que Joan Fuster dedicà a les vies inexplorades de la Renaixença valenciana encapçalada per Constantí Llombart i els seus seguidors conformen un passatge ben conegut de *Nosaltres els valencians*.[1] Segons Fuster, Llombart reunia la condició indispensable d'estar en contacte i formar part del poble, en tant que artesà, republicà federal i bohemi. Aquests atributs el convertien en la peça clau a l'hora de consolidar la Renaixença, en poder garantir-ne la difusió entre les classes subalternes valencianes o, en les seues paraules, «l'assistència majoritària, la vinculació a l'esquerra, la saba de les extenses capes socials que no s'havien castellanitzat» (Fuster 1996 [1962]: 225).

Prenent la denominació d'Antoni Igual i Úbeda, Joan Fuster caracteritzava els escriptors renaixencistes agrupats entorn de Llombart com els «poetes d'espardenya», els quals formaven part de la literatura popular i, amb algunes excepcions, provenien de l'artesanat i el proletariat valencià. Contràriament, els «poetes de guant» serien els literats agrupats entorn a Teodor Llorente que formaven part dels sectors benestants i del patriciat valencià. Cap dels dos sectors, argumentava Fuster, no havia aconseguit consolidar la causa renaixencista al País Valencià: els primers perquè només havien calat de manera molt superficial entre les classes populars i els segons perquè no havien sabut atraure la burgesia valenciana al moviment. Únicament un deixeble de Llombart llueix com a excepció, Blasco Ibáñez, qui podia haver garantit un altre futur per a la «literatura valenciana»: «[u]n Blasco escrivint en català de cara als valencians hauria estat una basa formidable» (Fuster 1996 [1962]: 226).

La diferenciació classista entre les figures del moviment literari valencià es va reproduir en obres posteriors d'altres autors com Manuel Sanchis Guarner, Rafael Blasco, Alfons Cucó o Vicent Simbor. Alhora, aquests estudis

1. La investigació d'aquest article ha sigut possible gràcies al contracte predoctoral Salvador de Madariaga finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats espanyol al European University Institute (Florència). Una versió anterior d'aquest text va ser llegida a la *I Jornada d'estudi sobre la Renaixença: reptes actuals* celebrada a la Universitat de València (maig de 2025). Vull agrair al Comité organitzador de les jornades la possibilitat de participar-hi, especialment a Rafael Roca i Ferran Archilés.

primerencs de la Renaixença van consolidar una interpretació del moviment literari valencià com un fracàs social la responsabilitat del qual requeia sobre la direcció de Teodor Llorente i l'estratègia apoliticista. Aquesta lectura es fonamentava en la divisió antagònica popularitzada per Sanchis Guarner entre el «sector progressista», encapçalat per Constantí Llombart, i el «sector conservador» de Teodor Llorente. Si bé la contraposició entre els dos sectors incloïa la vessant classista, en el rerefons s'assumia que aquests sectors tenien una concepció nacional diferenciada de la identitat valenciana: mentre que el sector conservador llorentí promovia l'espanyolisme, el progressisme llombartià plantejava la construcció d'un moviment valencianista —o, com a mínim, s'entenia com un antecedent directe del nacionalisme valencià—. Les diferències en termes «nacionals» dels dos sectors s'han mostrat del tot inexactes, ja que tant els renaixencistes republicans com els conservadors van contribuir, amb diferències, a la construcció d'una identitat regional valenciana dins del marc nacional espanyol (Archilés 2007). La nació de referència, en aquest sentit, no era motiu de disputa política. A banda, gran part de les conclusions d'aquests estudis han sigut objecte de debat. En aquesta línia, els treballs de Rafael Roca han contribuït (al meu entendre, de manera definitiva) a posar directament en qüestió la imatge de la Renaixença valenciana com un moviment fracassat i a reconsiderar (i contextualitzar) la figura de Teodor Llorente i la funcionalitat de l'apoliticisme (Roca 2007a; 2007b).

Tanmateix, l'adscripció republicana i la pertinença al món popular d'una part dels literats renaixencistes, així com el pes del republicanisme com a cultura i moviment polític a la València contemporània, continuen sent un aspecte d'interés històric i susceptible de noves lectures. De fet, Josep Enric Estrela destaca el factor «d'autoreconeixement social» que té la publicació en valencià de *Niu d'abelles* en 1872 per part de Constantí Llombart. El castellà, en aquell context, «era l'idioma de la burgesia i el poder —i també d'aquells que pretenien una progressió en qualsevol d'aquests dos àmbits; mentre que el valencià era un element definidor —per contrast— de les classes subalternes» (Estrela 2018: 34). Per la seua banda, Francesc A. Martínez i Enrique Bordería destaquen la vessant de «republicà emboscat» de Llombart en el context repressiu de

la Restauració borbònica, la qual cosa l'impulsaria a «fer de l'amor a la terra un refugi del seu amor per la democràcia» (Martínez i Bordería 2005: 121). Malgrat que no ha ocupat el centre del debat, el republicanisme popular, en definitiva, és una legítima via d'entrada per aprofundir en la història social dels poetes de la Renaixença.

Aquest article té com a finalitat indagar en la trajectòria del republicanisme a la ciutat de València i el seu entorn durant les dècades de 1860 i 1870 en diàleg amb la biografia i l'obra pública de Constantí Llombart. Per fer-ho, se situa cronològicament en dos moments històrics capitals del tercer quart de segle XIX valencià. El primer és el període, diguem, de politització i emergència pública de Constantí Llombart i té com a fita clau la insurrecció federal d'octubre de 1869. El segon refereix a la República de 1873 i, més concretament, a la revolució cantonal d'estiu. Com a conclusió, el text incorpora un apartat que fa referència a la reconstrucció del republicanisme durant la Restauració i els llegats federals i llombartians. En conjunt, realitze una lectura política de Constantí Llombart des de la història social del republicanisme, és a dir, com a part d'una experiència col·lectiva. Pel que fa a les fonts, utilitze les cròniques i textos publicats pels mateixos republicans, de premsa escrita i els testimonis oferits pels diplomàtics britànics, francesos i nord-americans al País Valencià.

Milícies populars i política insurreccional a la València de 1869

Amb la Revolució Gloriosa de setembre de 1868, una coalició antiborbònica formada per conservadors, liberals progressistes i republicans s'imposà a la monarquia isabelina i obrí esperances pel que fa a la democratització de la vida social i política. El nou Govern Provisional que es formà a continuació exclogué, però, els sectors republicans i el conformaren els conservadors i els progressistes. Més enllà de la política parlamentària, el protagonisme dels republicans a l'hora d'organitzar les milícies ciutadanes (anomenades Voluntaris de la Llibertat) i la mobilització popular els donaren una clara centralitat política als espais locals.

Constantí Llombart tenia en aquell moment 20 anys. El nou context, marcat per l'ampliació de la llibertat d'expressió i de premsa i per l'obertura de nous espais de politització com casinos i cafés, despertà ràpidament en ell un interés polític intens. A la tardor d'aquest any van emergir diverses assembleees democràtiques en diferents ciutats que, en pronunciar-se majoritàriament a favor de la República Federal com a forma de govern, generaren el trencament del vell Partit Democràtic (fundat en 1849) i la formació del nou Partit Republicà Democràtic Federal (PRDF). Si atenem les xifres que ofereix la premsa, veiem que en el cas de València ciutat es van reunir fins a vint mil persones en l'assemblea (Sánchez Collantes i Higueras 2020). També gràcies a l'impuls de la Revolució de 1868 va ser que Llombart entrà a formar part de la Junta directiva de la Joventut Republicana (Estrela 2018: 23-24; Soler 1879: 16).

L'any 1869 s'iniciaria aprofundint en la republicanització de la vida pública iniciada en 1868. Entre maig i juliol de 1869 es van produir els coneguts pactes federals que tractaren d'estructurar el nou PRDF des de baix. Per iniciativa dels federals barcelonins encapçalats per Valentí Almirall, els antics territoris de la Corona d'Aragó coordinaven les seues direccions republicanes en l'anomenat Pacte de Tortosa. Segons el manifest que van publicar, es tractava de «hacer el esfuerzo» perquè «Setembre sea una revolución y no un pronunciamiento». Els comités republicans reunits a Tortosa van establir una organització del PRDF a partir dels comités locals, de districtes judicials, provincials i d'Estat. Els comités locals havien d'establir-se en cada població, mentre que els provincials quedaven lligats a les capitals de Barcelona, València i Saragossa (el comité provincial de les Illes Balears s'integrava dins del català).[2]

Al de Tortosa el seguiran els pactes federals en altres regions. Francesc Pi i Margall, llavors el màxim dirigent del PRDF, va tractar d'unificar aquests procés confederatiu en un mateix consell central format per tres delegats de cadascuna de les cinc federacions regionals que es van establir. No sense algunes reticències —sembla que els representats provincials de València i de Tarragona

2. El Manifest està reproduït dins Pi i Margall i Pi i Arsuaga (1902: 531-536).

preferien una relació entre les regions sense «intermediaris»—, Pi va aconseguir establir aquest òrgan federal, tot i que la direcció del moviment republicà, com es va demostrar, continuava profundament descentralitzada. Com va assenyalar José A. Piqueras (1992: 85), el Pacte de Tortosa reunia dues condicions úniques: la primera, la important organització dels grups federals pel que fa al control dels Ajuntaments i de les milícies en el conjunt dels territoris; la segona, la decisió dels comités republicans de resistir la més que probable ofensiva del Govern Provisional contra les milícies dels antics territoris de la Corona d'Aragó (ofensiva que ja s'havia produït en el cas de Cadis i Màlaga en desembre de 1868 i gener de 1869).

El conflicte, de fet, no tardaria a produir-se. L'intent de desarmament per part del Govern de les forces milicianes de Tarragona i Barcelona a finals de setembre acabà per propiciar una insurrecció en nom de la República Federal. En el procés, els republicans catalans reclamarien la solidaritat dels milicians dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó precisament en nom del Pacte de Tortosa.[3] Al País Valencià, el suport inicial a la insurrecció provenia de les partides republicanes rurals encapçalades per Froilán Carvajal, Tomaset, l'Enguerí o Emigdi Santamaria. Durant els primers dies d'octubre, per tant, la manca de suport del republicanisme urbà situà la insurrecció al camp. Amb la declaració de l'estat de guerra i la dissolució per part del Capità General Rafael Primo de Rivera dels Voluntaris de la Llibertat el 8 d'octubre, l'escenari canvià. Els federals de València es van sumar a la revolta i la ciutat es va convertir en l'escenari d'un conflicte que s'allargà fins al dia 16 (Ruiz 1990: 130). La insurrecció es transformava així en una revolta urbana amb el barri del Mercat com a nucli del poder milicià.

Tal com assenyalà Rosa Monlleó, la milícia de València ciutat s'havia radicalitzat des de la Revolució de 1868 fins convertir-se en una força obertament republicana (Monlleó 2001). Formada majoritàriament per treballadors d'ofici, havia sigut l'instrument predilecte d'acció política en els moments revo-

3. En el cas barceloní, a més, la insurrecció es va nodrir de la vaga cotonera iniciada el mes d'agost. Vegeu Garcia-Balañà (2008).

lucionaris del segle XIX. De fet, molts comandants de batallons de 1869 havien format part de la milícia durant el període de 1854-1856, de les conspiracions democràtiques contra els governs de la Unió Liberal i/o de la Junta Revolucionària de València formada en setembre de 1868. Així, els dirigents milicians de 1869 gaudien d'una legitimitat i un reconeixement social gestat en tota una experiència política local prèvia. Només amb aquest mapa podem entendre el pes de la milícia a l'hora de definir la vida política durant el període 1868-1869 i el seu paper com espai de socialització.[4]

Protagonista de la insurrecció de 1869 a València, Juan Domingo Ocón va escriure una crònica anomenada *Los héroes de Valencia*. Nascut a La Rioja, Ocón era un vell militant de les files democràtiques que, en representació de València, havia participat en la segona assemblea federal dels membres del Pacte de Tortosa celebrada en juny de 1869.[5] En el moment de la insurrecció, era comandant d'un batalló milicià de València ciutat i membre del Directori republicà. Tant a la crònica d'Ocón com a la redactada per Amalio Gimeno Cabañas, metge i president de la Joventut Republicana de la qual formava part Constantí Llombart, es parlava que a les barricades que es van aixecar a la ciutat es van hissar algunes banderes tricolors amb barrets frigis i altres on es podia llegir «¡Pena de muerte al ladrón!», «¡Paz al soldado!» i «¡Guerra al General!» (Ocón 1869: 24; Gimeno 1870: 85). Amb aquesta dada coincideix també el vicecònsol britànic a la ciutat de València, qui a més contradiu el rumor propagat per l'exèrcit sobre els robatoris dels milicians pel que fa a algunes peces d'orfebreria.[6]

Al port del Grau acudirien els cossos consulars de València per fugir del bombardeig de la ciutat comandat per Primo de Rivera. Des de la loca-

4. Sobre la política miliciana a València durant la revolució liberal de la primera meitat del segle XIX, vegeu Chust (1987).

5. El seu nom apareix vinculat al Partit Democràtic des dels anys 1850. Vegeu «Correo peninsular», *La Discusión*, 11 de juliol de 1858. La participació a l'assemblea de juny a Tortosa, a «El Partido Republicano», *La Reforma*, 10 de juliol de 1869.

6. The National Archives (TNA, Kew, Londres), Foreign Office (FO), 72/1218, còpia de la carta enviada pel vicecònsol britànic a València al cònsol britànic d'Alacant, 10 d'octubre de 1869, f. 228-232.

litat portuària, el cònsol francés ofereix el seu testimoni privilegiat sobre les mostres de suport que van trobar vers la insurrecció: «en el Grau, la població semblava escassament simpàtica i, si no haguera sigut per la falta d'armes, no hi ha dubte que hauria participat en el moviment.» El mateix cònsol destaca la radicalitat de la insurrecció en evidenciar la sintonia entre milicians urbans i rurals: «desgraciadament, darrere del Sr. Guerrero, Feliu i molts altres que, encara que exaltats, són considerats persones honorables, hi ha una torba de llauradors i aventurers comandats pel *cabecilla* Enguerí, que podrien voler anar més lluny.»[7]

A més dels treballadors urbans i rurals, sembla que inclús els sectors benestants de València ciutat es van mostrar favorables a la insurrecció miliciana (Ocón 1869: 25), tot i que la seua simpatia ha sigut llegida com un apropament interessat (Piqueras 1992: 112-113). Sobre el substrat social d'aquesta ciutat en revolució, val a dir que la instauració de la indústria moderna en el Cap i Casal i gran part del país des de mitjan de segle havia generat no pocs conflictes per la resistència a la proletarització dels treballadors d'ofici. Alhora, l'Horta continuava mantenint una intensa relació comercial i de dependència amb la ciutat de València, a més d'un malestar generalitzat entre els emfiteutes arran del decret de privatització del Patrimoni Reial de 1865.[8] La democràcia social d'artesans radicals, obrers/es i emfiteutes trobava en l'octubre federal de 1869 el context insurreccional idoni per establir-se políticament.

Finalment, després del bombardeig del dia 16 es posa fi a la insurrecció i es dissolen les milícies de Voluntaris de la Llibertat. Juan Domingo Ocón es va exiliar a Marsella, on també es refugiarien altres federals (principalment catalans) que havien participat a la insurrecció. Uns altres milicians valencians com Joan Feliu i Josep Gastaldo sembla que de Marsella van continuar cap a París

7. Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE, La Courneuve), Correspondance Politique des Consuls (CPC), 15CPC/73, carta del cònsol de França a València al Ministre d'Assumptes Exteriors, 12 d'octubre de 1869, f. 36-38.

8. Sobre la revolució industrial a València i part del País Valencià, vegeu Martínez-Gallego (2002). Les dinàmiques revolucionàries valencianes en diàleg amb la crisi capitalista de la dècada de 1860 i les desamortitzacions han sigut analitzades per Monlleó (1996) i Piqueras i Sebastià (1991).

(Ocón 1869: 40). La circulació insurreccional entre el País Valencià i França no era cap novetat a finals de la dècada de 1860. La repressió duta a terme pel segon imperi francés (1852-1870) havia provocat l'exili de revolucionaris cap als territoris de parla catalana. Gràcies a aquesta circulació política s'explica la presència d'un «xicotet grup republicà establit ací [a València] des de 1852» i la participació d'un d'aquests radicals a les barricades federals de la ciutat en octubre de 1869.[9]

Pocs mesos després de la insurrecció, la xarxa republicana francovalenciana tornaria a ser tema d'interés en la correspondència consular. Malgrat que el moment revolucionari havia quedat enrere, la documentació diplomàtica es refereix a un gran nivell d'organització i mobilitat radical a la València de mitjan 1870: «tots els homes del poble estan armats i enllestits per a eixir al carrer al primer avís dels líders, perquè el partit de la Revolució està organitzat ací com en França i pateix la influència directa de la propaganda dels Comités Internacionals de País, Londres i Brussel·les.» En aquell moment, la figura que feia de mediador entre els grups valencians i els francesos sembla que era Alphonse Gent, un vell radical condemnat en 1850 per formar part d'una societat secreta a Lió. Encara que havia embarcat cap a Oceania a finals de 1851, sembla que trobà refugi a Xile, on residiria durant els pròxims anys fins que torne a Europa per fer de corresponsal de la premsa francesa.[10] En maig de 1870 Gent treballava per a *Le Siècle* i actuava d'intermediari entre Emilio Castelar i els republicans parisencs, tasca que implicava una freqüent mobilitat per València i Barcelona des d'on estimulava «l'organització dels comités revolucionaris i els organitza[va] a gran escala».[11] Per tant, l'exili francés d'octubre de 1869 es

9. AMAE, CPC, 15CPC/73, carta del cònsol de França a València al Ministre d'Assumptes Exteriors, 18 d'octubre de 1869, f. 52. Sobre la circulació radical entre els territoris de parla catalana i França, vegeu Moisand (2015).

10. Sobre la biografia de Gent, vegeu Paris (2009). Sobre el seu rol contrari als radicals marsellesos durant les experiències comunals arran del col·lapse del segon imperi francés, vegeu Banks (2024: 111-144).

11. AMAE, CPC, 15CPC/75, carta del cònsol de França a València al Ministre d'Assumptes Exteriors, 23 de maig de 1870, f. 137-138.

produïa sobre tota una xarxa de migracions i activisme polític transfronterer anterior. Convindria, però, no llegir aquestes relacions en termes únicament d'influència externa. Al meu entendre, si València era un dels destins de l'activisme radical era precisament per la destacada organització local (obrera i republicana) i la seua xarxa d'associacionisme democràtic.

Constantí Llombart escrigué una lletra de *La Marsellesa* en 1871, himne que formava part del bagatge cultural republicà i de cada manifestació popular. En ella, hi rendia homenatge als herois valencians de la insurrecció d'octubre i afirmava que «nadie habrá que a la patria de Peris / doblar haga la altiva cerviz» (Estrela 2018: 29). La referència a Vicent Peris, heroi de la Germania, i l'equiparació entre els agermanats i els federals valencians d'octubre de 1869 no va ser un detall aïllat. En 1870, el periodista Manuel Fernández Herrero havia publicat un llibre que incloïa una història de les Germanies i una ressenya sobre la insurrecció republicana d'octubre. Al pròleg, escrit per Roque Barcia, els paral·lelismes entre els agermanats i els federals són constants: «los agermanados del siglo XVI, son los federales del siglo XIX, [...] [l]a Germanía valenciana se denomina hoy la República federal española» (Barcia 1870: IX-X). En abril del mateix any, Manuel Fernández Herrero publicava un altre llibre, en aquest cas sobre l'organització federal a Espanya, on tornava a insistir en els federals valencians de 1869 com hereus dels agermanats (Fernández Herrero 1870: 10). Tots ells, en definitiva, no feien més que seguir la llavor de recuperació romàntica de la Germania sembrada per Vicent Boix (Miralles i Segarra 2006). Llavor sobre la qual tornarien a incidir Francesc Palanca i Roca en 1877 amb *Fueros y Germanías o El Encubierto de Valencia* i el mateix Llombart en 1882 amb *Lo Darrer Agermanat*, obra en la qual presentava a Vicent Peris «com un defensor de les classes popular i d'un cert republicanisme *avant la lettre*», a més de «com un defensor dels furs i de les lleis valencianes» (Escartí 2010: 38).

Un cert radicalisme simbòlic es fa evident en la producció literària de Llombart posterior a la insurrecció de 1869. En 1871 es publica a *Cantos Republicanos* una traducció del poema *Dies Irae*, text de Víctor Balaguer escrit originàriament en juliol de 1859. El poema és una crida als poetes catalans a seguir l'exemple del *Risorgimento*: «[p]oetas catalans, il·lustres bardos, / cantáu

la llibertat , cantáu la patria, / y cantaréu la humanitat, la gloria. (...) Avuy la llibertat, santa Deesa, Garibaldi s'es fèt» (Balaguer 1892: 318). La versió de Llombart és una traducció lliure i alhora una interpretació del text i una adaptació a un nou context, com es fa evident en la substitució que realitza del terme «Catalunya» per «Iberia» i, sobretot, en la part final del poema. Víctor Balaguer, per concloure la peça, escriu: «Vósaltres ho heu volgut: sofriu la pena. / "¡Plassa a la llibertat!" un jorn cridarem, / y, cegos, sorts y muts, no la volguereu, / y, ubriachs de tiranía, la escarnireu, / y, escumants de coratge, la ultrajareu... / Donchs, ¡plassa avuy del poblé á la justicia! / Donchs, ¡plassa avuy a la *bandera negra*!» (Balaguer 1892: 319). Constantí Llombart tradueix: «¡Vosotros lo quisisteis, pues sufridlo! / ¡Plaza a la libertad! ayer clamamos / y viles é insensatos la ultrajásteis... / plaza hoy del pueblo á la justicia, plaza; / plaza, por fin, ¡¡a la *bandera roja*!!».[12] El dol patriòtic simbolitzat per la bandera negra es substitueix, en l'adaptació llombartiana, pel símbol per excel·lència de la revolució social: la bandera roja.

A banda de la lletra de *La Marsellesa*, l'obra literària de Llombart tornarà sobre la insurrecció de 1869 a *La esclavitud de los blancos*. En ella, un dels personatges, Fabian —que encarna al dirigent republicà Matxuca, de Pedralba—, li diu a la seua filla Clara:

> Que no es tan solo Cuba
> De esclavos el albergue,
> Cuando iguales cadenas
> Que los negros los blancos aquí tienen.
> Este es, Clara, el motivo,
> Cual te he dicho mil veces,
> Porque tu anciano padre
> La causa popular defiende (Llombart 1873a: 12).

12. La traducció de Llombart es pot trobar a *La Ilustración Republicana Federal*, 20 de novembre de 1871. En ambdós casos, l'èmfasi és meu.

El personatge de Fabian tornaria a insistir sobre aquesta qüestió en la mateixa escena, en afirmar: «pues solo no habrá quintas / Cuando el sol federal brille esplendente» (Llombart 1873a: 13). Finalment, Fabian participarà d'una insurrecció que Llombart situa en el mes d'octubre a València ciutat i es convertirà en un heroi. Federalisme i oposició al reclutament militar forçós (les quintes) se'ns presenten, en resum, com dues cares de la mateixa moneda.

Es pot abordar la temàtica social de *La esclavitud de los blancos* des del mateix context de l'any 1872, moment en què s'escriu. Tot i estrenar-se en febrer de 1873 —dies abans de la proclamació de la República—, Llombart signa l'obra en octubre de 1872 amb la dedicatòria a Frederic Raset, regidor de l'Ajuntament de València en 1871 que es va negar a realitzar les operacions de sorteig dels quintos. L'abril de 1872 s'havia iniciat la Tercera Guerra Carlina, conflicte que implicà una guerra civil a la metròpoli espanyola que s'hi sumava a la que s'estava produint en la Cuba colonial des d'octubre de 1868 amb la declaració d'independència —la coneguda posteriorment com a Guerra dels Deu Anys (1868-1878). S'obria, per tant, un segon front militar i, amb ell, de dissidència dels quintos i els soldats, com va quedar demostrat en el mes de novembre del mateix 1872 amb la revolta contra el sorteig extraordinari per al reemplaçament de 40.000 homes. Si bé a les partides carlines del Maestrat sembla que s'hi sumaren alguns joves per evitar el sorteig,[13] el descontent contra les quintes es va capitalitzar des del republicanisme. Una revolta antiquintes i prorrepublicana es va estendre per la península amb la formació de partides milicianes que, en el cas del País Valencià, van ser especialment rellevants a Alcoi i la província de València —sobretot a la Ribera fins a Tavernes de la Valldigna, on l'Enguerí es va posar al front de més de 2.000 milicians.[14]

13. *La Esperanza*, 25 de novembre de 1872.

14. Albino Feijóo menciona la partida de 70 homes encapçalada per Palloc a Alcoi (Feijóo 1996: 461). L'arribada de l'Enguerí a València es menciona a *El Diario del pueblo*, 27 de novembre de 1872. *La Esperanza*, 28 de novembre de 1872, se'n fa ressò de les moltes partides insurrectes a la província de València, entre elles la de Museros (300 homes) o la de la Ribera fins a Tavernes de la Valldigna, que s'hauria insurreccionat «al presentarse en ella un diputado republicano muy popular». *El Diario español*, 30 de novembre 1872, menciona que l'Enguerí està al capdavant 2.000 homes. *La Libertad*, 6 de desembre de 1872, es refereix a l'Enguerí com al dirigent dels insurrectes de la província de València.

D'altra banda, podem relacionar el descontentament pel reclutament militar present a *La esclavitud de los blancos* amb el context de l'Espanya metropolitana de 1868-1869. Situar el rebuig a les quintes com a motor de la insurrecció de 1869 era, de fet, un reflex fidel del que havia succeït durant aquelles jornades. Tot i que l'oposició al sistema de reclutament venia de lluny —com ja havia evidenciat la revolta valenciana de 1856—, va ser a partir de 1868 quan les mobilitzacions, tant pacífiques com violentes, es van multiplicar. La causa era clara: s'hi entrecreuaven l'incompliment de la promesa d'abolir les quintes per part del Govern Provisional sorgit de la Revolució Gloriosa i l'esclat de la guerra (anti)colonial a Cuba l'octubre del mateix any. Per afrontar el conflicte, el Govern decretà una nova quinta de 25.000 homes el març de 1869, davant la qual l'Ajuntament republicà de València va intentar redimir en metàl·lic els joves cridats a files, sense aconseguir recaptar prou fons per a tots (Laguna 1986). En conseqüència, molts joves reclutats —o temorosos de ser-ho— per lluitar contra els revolucionaris cubans acabaren participant en les jornades insurreccionals d'octubre de 1869 (Feijóo 1996).

Revolució i contrarevolució: la República de 1873

La proclamació de la República al febrer de 1873, arran de l'abdicació d'Amadeu I, obrí un nou escenari revolucionari. En nombroses ciutats, com ja havia ocorregut amb la Revolució de 1868, es reconstituïren les milícies ciutadanes —ara rebatejades com a Voluntaris de la República—, que esdevingueren un espai de politització dels diferents corrents republicans i obreristes. Així, els treballadors internacionalistes (tant els «marxistes» com els «bakuninistes») van endinsar-se en la milícia republicana valenciana fins al punt de controlar batallons sencers. Al mateix temps, els sectors monàrquics i conservadors disposaven dels seus propis grups armats, el Batalló de Veterans, que se sumava als instruments de pressió —com la Lliga de Propietaris i els colonialistes Centres Hispano-Ultramarins— utilitzats per preparar el terreny per a una eventual intervenció militar que restaurara el seu poder de classe (Piqueras 1992; Gutiérrez

1985). En aquest context, el projecte federal esdevingué un laboratori que cristal·litzà en l'experiència cantonal de l'estiu de 1873.

El Cantó de València es va proclamar oficialment el matí del 19 de juliol de 1873, però la seua genealogia és més difusa. Si utilitzem com a punt de partida la crònica escrita per Constantí Llombart, la cantonal s'inscriu en una seqüència més llarga que abasteix l'any 1873.[15] De manera esquemàtica, podríem ordenar-la com segueix. (1) La divisió entre «benvolents» i «intransigents», arrossegada des de l'Assemblea Federal de 1872, generà una profunda divisió en el republicanisme federal, especialment en relació amb el procés a seguir per establir la federació. (2) Els diputats intransigents, encapçalats per Roque Barcia, defensaren la via insurreccional per proclamar els cantons o estats que composaren la federació republicana. (3) Dins del corrent polític insurreccional trobem destacades figures, entre elles els diputats valencians Francesc González Chermá, Emigdi Santamaria, Josep Pérez Guillén (l'Enguerí), Joan Feliu i Josep Lluch. (4) Durant el mes de juliol, les alarmes per les vagues que se succeïen a València i el seu entorn posen a la milícia a disposició de les autoritat. En conseqüència, les autoritats feren ús institucional dels Voluntaris de la República contra part de les bases del mateix republicanisme, és a dir, el moviment obrer organitzat.[16] (5) A més, el Capità General de València, Velarde, també farà ús de la milícia de la ciutat per reprimir els internacionalistes d'Alcoi que havien proclamat una vaga general revolucionària on, a causa dels enfrontaments amb la Guàrdia Civil, havia causat més d'una quinzena de morts (entre ells, l'alcalde republicà Agustí Albors).

(6) Alhora, i també des de principis de juliol, els republicans intransigents es proposaren iniciar un pla insurreccional cantonal coordinat en el conjunt d'Espanya. (7) El dia 16 de juliol una multitud festiva va rebre als milicians

15. Val a dir que gran part de la informació que utilitza Llombart per reconstruir els fets està estreta d'una altra crònica, la publicada en *Las Provincias* durant el mes d'agost de 1873, fins al punt de copiar directament paràgrafs sencers (Roca 2005).

16. Antonio Laguna es refereix a aquesta maniobra de les autoritats com l'intent de la burgesia d'atreure's als milicians per salvaguardar els seus interessos, qüestió que va incloure també la generosa donació de recursos econòmics per part dels notables valencians als Voluntaris de la República (Laguna 1986: 667-668).

valencians que tornaren d'Alcoi. Els intransigents, encapçalats per Joan Feliu, aprofitaren per exclamar proclames cantonals. (8) El dia 18 una reunió de grups intransigents valencians en casa d'un conegut republicà de l'antic barri de Pescadors va ser interrompuda per una multitud que precipità la proclamació del Cantó. En paraules de Llombart: «los iniciadores del movimiento cantonal, (...) en la grave alternativa de secundar el movimiento ó morir quizás arrastrados por las turbas, en tan críticos momentos, no tuvieron otro recurso que tomar las armas y lanzarse á la calle» (Llombart 1873b: 16). A continuació, els cantonals van ocupar el barri de Pescadors, el ferrocarril i la plaça del Mercat. Tot i que no s'hi uniren la majoria dels batallons de les milícies, els cantonals van aconseguir mantindre posicions estratègiques com la Llotja o la plaça de bous. (9) Al dia següent, en el paranimf de la Universitat, es proclamà el Cantó valencià amb el suport de la milícia i es formà una Junta revolucionària de composició interclassista.

Cal referir-se primer als diputats intransigents valencians, als quals Llombart ubica com a clau de la proclamació cantonal. Tres dels cinc que menciona —Feliu, l'Enguerí i Emigdi Santamaria— havien tractat, per la via armada, de construir la federació des de baix no feia massa temps: encapçalaren partides milicianes durant la insurrecció d'octubre de 1869. En el cas de l'Enguerí, a més, va tornar a encapçalar a milicians i republicans dels pobles en la revolta de novembre-desembre de 1872 a la província de València. Els tres, per tant, havien format part de batallons milicians i compartit l'experiència insurreccional amb treballadors del camp i urbans. El seu lideratge, en definitiva, és indestriable del mateix moviment social federal del qual formaven part. En altre paraules: si la revolució cantonal hagués estat motivada exclusivament pels diputats intransigents, aquests difícilment podrien entendre's com a figures alienes a les bases republicanes valencianes i als grups socials que les composaven.

El protagonisme dels diputats es veu, també, matisat en la genealogia del Cantó. A la seua crònica, Francesc Peris Mencheta —company de Llombart en la Joventut Republicana— es refereix a dos esdeveniments previs a la proclamació oficial del Cantó que cal tindre en compte. El primer és l'aparició pels carrers de València de proclames cantonals el dia 14 de juliol i la posterior

formació de grups armats a la ciutat. El segon, ocorregut tres dies després, és l'acord d'un gran nombre d'oficials dels batallons milicians de proclamar el Cantó (Peris 1874: 9-12). A més a més, la multitud de republicans que acudeixen al barri de Pescadors i precipiten la (fallida) proclamació del Cantó el dia 18 o la inclinació final del conjunt de la milícia cap a la via cantonal el dia 19 —dos aspectes, com hem vist, presents en la crònica de Llombart— conviden a posar en dubte que el cantonalisme fora, únicament, conseqüència de la propaganda dels diputats intransigents. De fet, resulta del tot problemàtic entendre la relació entre doctrines (federals) i pràctiques socials (insurreccionals) des d'una visió vertical i descendent de la política que situe la causa de l'acció en les idees i els conceptes elaborats per una minoria (els diputats intransigents) i als subjectes (el moviment cantonal) com a receptors. Contràriament, la formació de cultures polítiques va requerir del rol actiu dels actors ordinaris en la construcció i apropiació col·lectiva dels lèxics disponibles a partir de la seua experiència social.[17]

Al perquè de l'interclassisme inicial de la Junta cantonal s'hi va referir un testimoni de l'època, Josep Maria Escuder, que llavors era membre de la Joventut Republicana (i, per tant, company de Llombart) i revolucionari cantonal: «[e]ntre los que alentaron el movimiento cantonal […] había algunos que ni republicanos eran siquiera, y siguieron tal conducta, bien con ánimo de desacreditar á la República, ó porque querían contener el desenfreno de las masas, y amantes del orden y de Valencia, intentaron evitar á la ciudad un desastre» (Martín 1914: 191). El mateix dia 19 la Junta manifestava explícitament aquesta voluntat d'allunyar el Cantó valencià de la revolució social i que aquest no atemptara contra «los intereses económicos ni […] los sentimientos morales y religiosos» (Llombart 1873b: 27). El braç armat de les classes benestants, el Batalló de Veterans, custodiaria el Banc d'Espanya durant tota la revolució cantonal fins a l'entrada del Capità General Martínez

17. Sobre aquest punt, vegeu Hernández i París (2023); Palacios i Luján (2023). La visió de la cantonal com una revolució de notables ha sigut desmentida en diverses investigacions, entre les quals es pot consultar el recent i magnífic estudi sobre el Cantó de Cartagena de Moisand (2024).

Campos en la ciutat. Com a premi, seria l'únic cos milicià que sobreviuria a la contrarevolució borbònica consolidada en 1874-1876.

Sis dies després de la proclamació del Cantó, l'imminent enfrontament amb les tropes de Martínez Campos dividí els dirigents de la revolució. Reunits al Temple el 25 de juliol, els oficials de la milícia decidiren resistir i enfrontar-se a l'exèrcit, fet que provocà la dimissió dels sectors moderats de la Junta. Els sectors més revolucionaris (els republicans de Sueca, Cullera i altres pobles) van prendre el control de la situació i custodiaren l'edifici. Es produí aleshores una remodelació de la Junta: dels nou membres elegits per formar-ne part, tres eren internacionalistes. «La Junta revolucionaria —escriu Llombart (1873b: 58)— tomaba, pues, desde aquel momento un color rojo bastante subido». L'interclassisme de la Junta desaparegué en el moment decisiu de la revolució: s'iniciaven els tretze dies de setge de la ciutat per part de l'exèrcit.

En resum, hem vist com les proclames i les conspiracions dels diputats intransigents en favor de la insurrecció federal s'han de posar en relació amb la política popular i miliciana per establir una genealogia precisa de la revolució cantonal. Hem vist, després, que la incorporació de les classes acomodades a la Junta revolucionària s'explica més per l'assumpció de la inevitabilitat de la proclamació del Cantó i la voluntat d'aquests sectors de controlar la insurrecció, que no per algun tipus de moderantisme inicial del cantonalisme popular valencià. Per últim, hem destacat que són els oficials de la milícia de Voluntaris de la República els que propicien el canvi en l'òrgan de govern cantonal en el moment clau de la revolució. Veiem, a continuació, quines eren les bases del cantonalisme valencià.

Les milícies republicanes de 1873, com en 1869, estaven formades majoritàriament per treballadors d'ofici —sabaters, teixidors de seda, serradors, estorers, pintors o campaners— i en menor mesura per jornalers i servents domèstics. La seua composició social mostra que, malgrat els llocs comuns que sovint han menystingut la base popular de la República, el republicanisme federal tingué un arrelament fonamental en els sectors artesanals i obrers.[18]

18. Pel que fa als mites i tòpics sobre la República de 1873, vegeu Sánchez Collantes (2023) i Montés (2022).

Així mateix, Josep Maria Escuder es refereix a la sublevació de la infanteria, l'artilleria i la cavalleria en favor del Cantó valencià (Martín 1914: 191). A la deserció militar fa menció també el cònsol dels Estats Units a la ciutat, que es refereix a 16 soldats de l'exèrcit de Martínez Campos que es passaren al bàndol cantonal.[19] Constantí Llombart, pel seu costat, es fa ressò de la deserció de 100 soldats de l'exèrcit en favor dels federals quan s'inicien els enfrontaments el dia 25 de juliol (Llombart 1873b: 70).

La revolució cantonal s'inscriu així en una llarga seqüència d'indisciplina militar, com va ser la viscuda durant els anys 1872 i 1873. Si 1872 conclou amb la revolta contra les quintes, l'any 1873 s'inicia amb repetides desercions dels quintos. Al País Valencià, la fuga de quintos és persistent durant tot el mes de gener, com ho evidencien les denúncies de les autoritats de Godelleta, Sogorb, la Pobla de Farnals, Xera, Meliana, Torís, Russafa i Alacant.[20] L'abolició de les quintes per part de l'Assemblea Nacional de la República no aconseguirà amainar el descontent popular en aquesta matèria, ja que l'abolició no implicà el llicenciament de la tropa (Laguna 1986: 655). A més a més, en juliol de 1873 la revolució cantonal coincideix amb l'aprovació de la crida de les reserves de l'exèrcit i amb un alt grau d'indisciplina. Com va sintetitzar Albino Feijóo, «[l]as quintas tal vez no ejercieron el protagonismo contestario en el verano de 1873, pero alimentaron la hoguera del descontento popular» (Feijóo 1996: 466).

El cònsol francés a València estimava que el nombre de cantonals va arribar a ser de 15.000 efectius, dels quals un terç (entre 5.000 i 6.000) serien llauradors.[21] Igual que en 1869, la revolució es concentra en l'ocupació i la defensa de València ciutat, però de nou la revolta urbana incorpora els treballadors de l'Horta. Els treballadors del camp no serien els únics republicans que acudiren a la ciutat a finals de juliol per defensar el Cantó. Alhora que els

19. United States National Archives and Records Administration (US NARA), Department of State (DS), T447, Roll 3: Despatches from US Consuls in Valencia, Spain, 1816-1906, carta del cònsol dels Estats Units a València al Secretari d'Estat, 30 de setembre de 1873.

20. *Boletín Oficial de la Provincia de Valencia*, 10, 11, 14, 24 i 26 de gener de 1873.

21. AMAE, CPC, 15CPC/81, carta del cònsol de França a València al Ministre d'Assumptes Exteriors, 14 d'agost de 1873, f. 174.

sectors benestants i les famílies temoroses per l'enfrontament amb les tropes de Martínez Campos abandonaven la ciutat —principalment en direcció cap a les poblacions marítimes—, al Cap i Casal van arribar milicians i individus aïllats dels pobles de l'entorn, a més de 300 cantonals encapçalats per González Chermá després de la breu proclamació cantonal a Castelló. Si la població del Grau no s'havia sumat a la insurrecció d'octubre de 1869 per la falta d'armes, el 1873 se'n fa menció a 500 federals procedents de la població portuària tradicionalment afectada pel reclutament de la marina a través de les matrícules de mar (Llombart 1873b: 64-71).

Pel que fa a la participació femenina en el Cantó, de nou el testimoni de Josep Maria Escuder ens ofereix algunes pistes. En el seu relat sobre la insurrecció de 1869, Escuder menciona una dona republicana coneguda com La Morena, la qual ajudava els milicians de la ciutat en la construcció de barricades (Martín Caballero 1914: 188). Tot i la manca de referències documentals sobre la participació de dones en el Cantó, el precedent de les filadores en vaga planteja que aquesta presència femenina en les barricades de 1869 a València difícilment pot entendre's com un cas aïllat. En el context de creixent conflictivitat laboral que sacsejava València i el seu entorn durant l'estiu de 1873, al voltant de 3.000 filadores imbuïdes de les idees internacionalistes van deixar d'acudir a les fàbriques, es van manifestar pels carrers de la ciutat i van acudir a centres de treball de València i de l'Horta per convéncer altres treballadores de sumar-se a la vaga. Des de *Las Provincias*, s'afirmava que «la más escandalosa de todas las huelgas que se ha producido estos días es la de las hilanderas de seda» (Burguera 1999; Piqueras 1992: 654-662).

Durant l'estiu de 1873, a peu de fàbrica, de carrer o de barricada, les filadores de la ciutat de València es trobaven amb els republicans dels pobles, els artesans proletaritzats amb els soldats que desertaven de l'exèrcit i els emfiteutes de l'Horta amb els quintos sense recursos. Les esperances d'emancipació social, en definitiva, se superposaven amb el federalisme cantonal i, com a conseqüència, el Cantó valencià trobaria en els republicans plebeus els més ferms i últims defensors. Alhora, el cantonalisme valencià, com la insurrecció de 1869, és únicament explicable a partir de les xarxes republicanes prèviament

establides. Així, malgrat els elements disruptius inherents a qualsevol procés revolucionari, la seua emergència requerí estructures organitzatives sòlides, un repertori simbòlic compartit i una experiència política acumulada.[22]

¿Com podem entendre, finalment, la posició crítica de Constantí Llombart en relació amb la revolució de 1873 a la seua crònica i, en canvi, elogiosa pel que fa a la insurrecció d'octubre de 1869? Manuel Sanchis Guarner afirmava que Llombart va participar en «l'aldarull cantonal» i que, després de la derrota —desencisat però sense renunciar-hi als ideals— «es va lliurar de ple a la causa de la Renaixença espiritual del país» (Sanchis 1968: 45-46).[23] La presència de Llombart en les barricades de 1869 i 1873 també es mencionaria al diari republicà d'Alacant *El Luchador* en agost de 1928 (Baydal i Estrela 2019: 234). Certament, la participació de Llombart en el Cantó, si atenem a la trajectòria política seguida des de 1868, és del tot factible, i el desencís sembla del tot evident: entre 1871 i 1873, Llombart passa d'escriure un sonet «Al ilustre Roque Barcia»,[24] a afirmar que «¡[y]a ves, honrado pueblo; ya ves á dónde te conducen las predicaciones funestas de los Roques Barcias, Contreras, Galvez y demás corifeos de una política cuyos principios, si algunos tiene, son las exageraciones y la intransigencia!». Així mateix, el desencant implicaria una relectura de la fins al moment heroica experiència insurreccional anterior, on els tretze dies de setge a la València de 1873 eren una tràgica continuació dels viscuts en octubre de 1869: «¡Trece dias de angustia y espanto para Valencia! [t]rece dias solemnes y tristes, que se uniran, en la memoria de la presente generacion, a aquellos nueve supremos dias de Octubre de 1869, los cuales parecian que no habian de repetirse, y que, por desgracia, se repitieron bien pronto con

22. Així ho va plantejar de manera summament suggeridora Ronald Aminzade per a les experiències comunals franceses de 1870-1871 (Aminzade 1993).

23. Convé, però, assenyalar que durant el mes de juliol de 1873 Llombart ja es trobava treballant en aportacions lingüístiques i literàries a la Renaixença, com ho demostren el tractat sobre ortografia valenciana que estava escrivint o els preparatius que realitzava per a la publicació de *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí* (Estrela 2018: 60-61).

24. Constantí Llombart, «Al ilustre Roque Barcia», *La Ilustración Republicana Federal*, 11 de novembre de 1871.

terribles creces!» (Llombart 1873b: 153). La decepció el conduiria, fins i tot, a dipositar les esperances republicanes —ràpidament frustrades— en el govern conservador del famós Emilio Castelar.

Coda: Constantí Llombart i els llegats del federalisme valencià

La fallida de la revolució cantonal i l'inici de la Restauració borbònica no comportaren, tanmateix, l'extinció dels republicanismes valencians. En l'àmbit local —especialment en el federalisme castellonenc, però també en el republicanisme conservador alacantí—, la reorganització republicana s'inicià en la mateixa dècada de 1870 i garantí la presència federal als ajuntaments, la creació de xarxes associatives, de premsa i la continuïtat de destacades figures del període anterior (Martí 1992; Gutiérrez i Valero 2021). En el cas del federalisme castellonenc, les experiències locals revelen com, després del fracàs revolucionari, la política republicana es tornaria activar a partir dels refugis disponibles en la societat civil. Les formes de sociabilitat i d'intervenció política republicana —clubs, casinos o premsa— mantingueren viva una cultura política compartida.

Amb la dècada de 1890 s'obrí un nou escenari polític. Els republicanismes populars es configuraren entorn de nous lideratges —Ferran Gasset a Castelló i Blasco Ibáñez a València— i convertiren el municipi en el seu espai polític predilecte. Era el moment de la política de masses, articulada a través de xarxes republicanes i casinos que contribuïren a formar una cultura urbana lligada a les idees de progrés, modernitat i laïcisme. Aquests moviments, com va assenyalar Reig (2000), representaven una mena de «regeneracionisme des de baix», un projecte reformista basat en la defensa de les llibertats polítiques, l'anticlericalisme, l'antimilitarisme i una important dosi de reforma social. Tanmateix, el blasquisme també fou una mena de «valencianisme maleducat» que implicava un valencianisme «suficientment dèbil, elemental i primitiu per no competir amb la cultura espanyola i suficientment fort, curull d'emotivitat i de fúria identificativa com per crear la il·lusió de la diferència i dissimular la

manca de substància» (Reig 1997: 20). Per tant, no tots els aspectes de la cultura popular van ser igualment valoritzats: com és sabut, el català i la cultura valenciana s'entenien com a particularismes i, com a tal, quedaven en un segon pla. Quan Fuster s'imaginava les conseqüències d'un Blasco Ibáñez escrivint en català, sembla evident que no pensava únicament en les literàries.

La memòria dels federals de 1869 i els cantonals de 1873 continuà present en la cultura republicana del primer terç del segle xx. Així ho demostra la commemoració de la insurrecció de 1869 celebrada a l'antic teatre Princesa amb la representació de l'obra de Francesc Palanca que rememorava les jornades revolucionàries: *Valencianos con honra* (1870). A més, l'acte incloïa la lectura de poemes en homenatge als defensors del Cantó valencià.[25] Amb el nom d'*El Cantonal* es creà a València una cooperativa obrera i un casino situat en l'actual avinguda del Port que organitzaria reiterades revetles, vetllades i balls familiars entre 1911 i 1919.[26] Així mateix, les abundants necrologies publicades a *El Pueblo* acostumaven a destacar la participació dels republicans valencians en la insurrecció de 1869 i/o en el Cantó de 1873, a més de la continuïtat republicana d'aquestes figures exemplificada en la seua militància blasquista.[27] Alhora, en l'any de l'Exposició Regional de 1909, la premsa republicana incloïa als «casi socialistas de la Germanía» i als cantonals com a part de les glòries històriques valencianes, conjuntament amb Lluís Vives, Ausiàs March, Guillem de Castro, Vicent W. Querol, Teodor Llorente, Blasco Ibáñez o Sorolla.[28] La narrativa regional valenciana, almenys en termes culturals, s'impregnava de republicanisme.

25. «Hoy en la Princesa. Gran acontecimiento patriótico», *El Pueblo*, 13 d'octubre de 1913.

26. *El Pueblo*, 23 d'abril de 1911, 9 de juny de 1911, 23 i 28 de juny de 1912, 14 de juliol de 1912, 8 de juny de 1917, 10 de febrer de 1918, 23 de març de 1918 i 25 de maig de 1918. La referència a l'adreça del casino (antiga avinguda dels Aliats, actual avinguda del Port), a *El Pueblo*, 28 de juliol de 1919.

27. Vegeu les necrologies publicades a *El Pueblo* de Francesc Meseguer Carceller (4 de febrer de 1905), Josep Puchal i Terrá (4 d'octubre de 1906), Vicent Santamaría Llopis (21 de novembre de 1907), Joan Tonda Huerta (26 de gener 1909), Salvador Martínez Monfort (31 de març de 1910), Vicent Esteve (26 de desembre de 1912), Vicent Rocafull Barberá (2 de febrer de 1914), Ramon Torres Ballester (4 de març de 1918), Carles Albiac Rausell (27 de gener de 1920) i Vicent Pinazo (4 de desembre de 1931).

28. Roberto Castrovido, «El triunfo de Valencia», *El Pueblo*, 26 de maig de 1909 (article originalment

És sabut que Blasco Ibáñez s'introduí en el republicanisme federal de la mà de Constantí Llombart cap a principis de la dècada de 1880. També és sabut que va ser després de la mort de Llombart quan Blasco trenca definitivament amb Lo Rat Penat, igual que ho van fer altres figures properes al republicanisme, com el pintor Ignasi Pinazo (Baydal i Estrela 2019). L'enfrontament entre republicans i renaixencistes en l'enterrament de Llombart en 1893 simbolitza així una part tant de les tensions com dels llegats plurals del poeta, qüestió que tindrà continuïtat a partir del canvi de segle: tan deixebles de Llombart eren Josep M. Puig i Torralva i els valencianistes primerencs com el mateix Blasco Ibáñez.

És cert, com va posar de relleu Alfons Cucó, que els valencianistes de València Nova i la Joventut Nacionalista Republicana criticarien el conservadorisme de Lo Rat Penat i *Las Provincias* i reivindicarien la figura de Constantí Llombart (Cucó 1999: 66-72 i 114-129). Però no és menys cert que el prestigi de Llorente durant aquests mateixos anys està força documentat (Roca 2004: 127-134), i així ho evidenciava un republicà valencianista (i antic membre de València Nova) com Miquel Duran de València quan afirmava que «els joves valencianistes d'aquell temps [1906] portaren novament al carrer i popularitzaren, sota el noble aspecte literari, patriòtic i autòcton, el nom del patriarca de la Renaixença valenciana [Teodor Llorente]» (Duran 1936: 60). Aquesta relació de tensió entre ruptura política i una determinada continuïtat del valencianisme amb el regionalisme cultural s'aprecia quan el mateix Duran parla d'aquell moviment de principis de segle xx com d'una segona Renaixença (Duran 1936: 58).

Si bé, com hem vist, el blasquisme podia continuar utilitzant la simbologia federal, les discontinuïtats també eren marcades. De fet, és especialment significativa la seua oposició constant a les reivindicacions regionalistes (culturals i polítiques) que anaven emergint entre els grups valencianistes. Aquest fet contrasta profundament amb el federalisme de Francesc Pi i Margall —a qui

publicat a *El País*).

els blasquistes utilitzaven com a referència doctrinal—, el qual, en l'últim quart del segle XIX, ja havia subratllat els punts en comú entre el federalisme i el catalanisme. Segons Pi, «els regionalistes i els catalanistes no són sinó federals amb diferents noms».[29] L'espai municipal que durant el segle XIX havia estat un bastió dels republicans federals era utilitzat pel blasquisme (i pel gassetisme a Castelló) com a contrapés davant del regionalisme polític. I això no sols responia a una necessitat imposada degut a l'exclusió del republicanisme del règim de la Restauració, sinó també a les reticències a perdre l'hegemonia local i entrar en un escenari on hagueren de compartir el poder amb altres forces polítiques.

No obstant això, no tots els vincles entre valencianisme i republicanisme quedaren dissolts. El capital polític i simbòlic de Blasco Ibáñez va implicar que la seua figura fora elogiada pels qui *a priori* eren vistos com a rivals polítics, com és el cas de destacats valencianistes de principis del segle XX (Pérez 2003). A més, algunes personalitats com Gaetà Huguet a Castelló o Àlvar Pascual Leone, Juli Just, Vicent Marco Miranda i Faustí Valentín a València exemplifiquen la contínua transició entre ambdós camps i el manteniment, en la majoria de casos, d'una explícita vessant federal i valencianista (Martí 1995; Archilés 2003). De fet, la imbricació entre valencianisme i republicanisme que es produeix durant la Segona República i el trencament dels valencianistes republicans amb el blasquisme i el gassetisme va suposar la major capacitat d'influència política del nacionalisme valencià fins al moment.[30] En aquests itineraris creuats es manifestà allò que Beramendi (2000) observà en el conjunt de l'Estat durant la Restauració: la capacitat del vell republicanisme federal per a regionalitzar-se i relacionar-se amb els moviments nacionalistes subestatals. En el cas valencià, aquesta metamorfosi adoptà formes més modestes, però no menys significatives. Caldria, en tot cas, aprofundir en l'anàlisi de la relació entre federalisme i

29. Francesc Pi i Margall, «Discurso pronunciado por D. Francisco Pi y Margall en el Centro Federal de Madrid la noche del 4 de noviembre con motivo de la reapertura de las conferencias federales», *El Nuevo Régimen*, 11 de novembre de 1899.

30. Vegeu, en aquest sentit, el treball d'Aurelio Martí sobre la proposta estatutària per al País Valencià durant la Segona República (Martí Bataller 2022).

valencianisme durant el primer terç del segle xx i continuar estirant del fil d'una bibliografia no massa abundant però, sens dubte, excel·lent.

Bibliografia

Aminzade, R. (1993): *Ballots and Barricades. Class Formation and Republican Politics in France, 1830-1871*, Princeton, Princeton University Press.

Archilés, F. (2007): «La Renaixença al País Valencià i la construcció de la identitat regional», *Anuari Verdaguer*, 15, p. 483-519.

—— (2006): «Acords i desacords. Valencianisme polític i identitat valenciana contemporània», *Afers*, 55, p. 481-510.

—— (2003): «Contra el "fermaler verí centralista". Gaetà Huguet i les possibilitats i límits del federalisme al País Valencià», *Afers*, 44, p. 107-140.

Banks, D. (2024): *The Floating Revolution. Radical Mobilities, Organisation and Practices in the western Mediterranean, 1850-1874*, Florència, European University Institute.

Barcia, R. (1870): «Prólogo», dins M. Fernández Herrero, *Historia de las Germanías de Valencia y breve reseña del levantamiento republicano de 1869*, Madrid, Imprenta de la viuda e hijos de M. Álvarez.

Baydal, V. / Estrela, J. E. (2019): «Les desconegudes relaciones entre Constantí Llombart i Ignasi Pinazo: un vincle forjat entre el republicanisme i la Renaixença», *eHumanista: IVITRA*, 16, p. 230-253.

Beramendi, J. (2000): «Republicanismos y nacionalismos subestatales en España (1875-1923)», *Ayer*, 39, p. 135-161.

Blasco, R. (1986): *Els Valencians de la Restauració: estudi sobre la composició de la societat valenciana del 1874 al 1902*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Burguera, M. (1999): «La formación de una identidad laboral femenina: las hilanderas en huelga. Valencia, 1873», dins A. M. Aguado (ed.): *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de la paz*, València, Publicacions de la Universitat de València.

Chust, M. (1987): *Ciudadanos en armas (1834-1840)*, València, Alfons el Magnànim.

Cucó, A. (1999): *El valencianisme polític, 1874-1939*, Catarroja/Barcelona, Afers.

Duran, M. (1936): *Teodor Llorente*, Barcelona, Editorial Barcino.

Escartí, V. J. (2005): «*Lo darrer agermanat* (1882): un "drama històric" de Constantí Llombart», *Revista de lenguas y literatura catalana, gallega y vasca*, 15, p. 17-41.

Estrela, J. E. (2018): *Constantí Llombart. Esperit de valencianisme (1848-1893)*, València, Institució Alfons el Magnànim.

Feijóo, A. (1996): *Quintas y protesta social en el siglo XIX*, Madrid, Ministerio de Defensa.
Fernández Herrero, M. (1870): *El federalismo. Organización, resoluciones y conducta del partido, según el manifiesto de la assemblea federal*, Madrid, Imprenta de la viuda e hijos de M. Álvarez.
Fuster, J. (1996 [1962]): *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62.
Garcia-Balañà, A. (2008): «"Ya no existe el Partido Progresista en Barcelona". Experiencia social y protesta obrera en la insurrección republicana de 1869», *Hispania. Revista española de historia*, 230, p. 735-760.
Gimeno Cabañas, A. (1870): *El partido republicano de Valencia ante la historia*, València, Imprenta de El Avisador Valenciano.
Gutiérrez, R. A. (1985): *Republicanos y liberales. La Revolución de 1868 y la 1.ª República en Alicante*, Alacant, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert.
Gutiérrez, R. A. i Valero, S. (2021): «Los republicanismos valencianos. Balance historiográfico y estado de la cuestión», dins N. Berjoan / E. Higueras / S. Sánchez Collantes (coord.): *El republicanismo en el espacio ibérico contemporáneo: recorridos y perspectivas*, Madrid, Casa de Velázquez, p. 159-172.
Hernández, C. i París, Á. ed. (2023): *La política a ras de suelo: politización popular y cotidiana en la Europa contemporánea*, Granada, Comares.
Sánchez Collantes, S. / Higueras, E. (2020): «El pueblo en masa: el impulso republicano y radical a la movilización política del Sexenio Democrático (1868-1874)», *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*, 55.
Laguna, A. (1986): *El movimiento republicano federal valenciano, 1868-1874*, Tesi Doctoral, València, Universitat de València.
Llombart, C. (1873a): *La esclavitud de los blancos*, València, Imp. à cargo de Ramon Ortega.
—— (1873b): *Trece días de sitio ó los sucesos de Valencia*, València, Imprenta Á. C. de Ramón Ortega.
Martí, M. (1995): «Epíleg. Apunts per a una reconsideració històrica (i, potser, cívica) del republicanisme valencià», dins J. L. Herráiz / P. Redó, *Republicanisme i valencianisme (1868-1938): la família Huguet*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I, p. 217-273.
Martí, M. (1992): «Resistència, crisi i reconstrucció dels republicanismes valencians durant els primers anys de la Restauració (1875-1891)», *Recerques: història, economia, cultura*, 25, p. 73-101.
Martí Bataller, A. (2022): «La demanda estatutària al País Valencià», dins A. Martí Bataller (ed.): *Història de la Segona República al País Valencià*, València, Institució Alfons el Magnànim, p. 281-310.

Martín Caballero, F. (1914): *Vidas ajenas. F. Rodríguez Marín, Joaquín sorolla, Los Hermanos Quintero, Salvador Martínez Cubells, Primo de Rivera y José María Escuder*, Madrid, Imprenta Hispano-Alemana.
Martínez, F. A. i Bordería, E. (2005): «Llombart als papers periòdics. Històries d'un liberal a la xàquera vella», dins V. J. Escartí / R. Roca (ed.): *Constantí Llombart i el seu temps*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, 111-135.
Miralles, X. A. i Segarra, J. R. (2006): «Representacions de l'Encobert. La Germania valenciana i la nació liberal en el segle xix», *Saitabi: revista de la Facultat de Geografia i Història*, 56, 17-38.
Moisand, J. (2024): *Federación o muerte. Los mundos posibles del Cantón de Cartagena (1873)*, Madrid, Catarata.
—— (2015): «Les exilés de la "République universelle". Français et Espagnols en révolution (1868-1878)», dins J. Moisand / D. Diaz / R. Sánchez / J. L. Simal (dir.): *Exils entre les deux mondes: migrations et espaces politiques atlantiques au XIXe siècle*, Mordelles, Les Perséides, p. 161-188.
Monlleó, R. (1996): *La Gloriosa en Valencia (1864-1869)*, València, Edicions Alfons el Magnànim.
Monlleó, R. (2001): «Republicanos contra monárquicos. Del enfrentamiento electoral y parlamentario a la insurrección federal de 1869», *Ayer*, 44, p. 55-82.
Montés, J. (2022): «Remediando el olvido historiográfico de la Primera República», *Historia Constitucional: Revista Electrónica de Historia Constitucional*, 23, p. 637-642.
Ocón, J. D. (1869): *Los héroes de Valencia. Reseña de la insurrección republicana*, Marsella.
Palacios, D. i Luján, O. ed. (2023): *Popular Agency and Politicisation in Nineteenth-Century Europe: Beyond the Vote*, Cham, Palgrave Macmillan.
Paris, R. (2009): «GENT, Alphonse», *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier: Le Maitron*. https://maitron.fr/gent-alphonse/ (consultat el 15 de setembre de 2025).
Pérez, J. A. (2003): «El federalisme de Vicent Blasco Ibáñez i la qüestió valenciana», *Afers*, 44, p. 175-204.
Peris Mencheta, F. (1874): *Refutación al folleto Trece días de sitio o los sucesos de Valencia*, València, Imprenta de J. Guix.
Pi i Margall, F. i Pi i Arsuaga, F. (1902): *Historia de España en el siglo xix*, Barcelona, Miguel Seguí, vol. 4.
Piqueras, J. A. (1992): *La revolución democrática (1868-1874). Cuestión social, colonialismo y grupos de presión*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
Piqueras, J. A. i Sebastià, E. (1991): *Agiotistas, negreros y partisanos. Dialéctica social en vísperas de la Revolución Gloriosa*, València, Edicions Alfons el Magnànim.
Reig, R. (2000): «El republicanismo popular», *Ayer*, 39, p. 83-102.
—— (1997): «Un valencianisme mal educat», *L'Avenç*, 214, p. 17-21.

Roca, R. (2007a): «Noves perspectives de la Renaixença valenciana», *Anuari Verdaguer*, 15, p. 411-433.
—— (2007b): *Teodor Llorente. Líder de la Renaixença valenciana*, València, PUV.
—— (2005): «Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart», dins V. J. Escartí / R. Roca (ed.): *Constantí Llombart i el seu temps*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 79-109.
—— (2004): *Teodor Llorente, el darrer patriarca*, Alzira, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Bromera.
Ruiz Torres, P. (1990): «Crisi del sistema moderat i revolució democràcia (1866-1874)», dins P. Ruiz Torres (coord.): *Història del País Valencià. Volum V: època contemporània*, Barcelona, Edicions 62.
Sánchez Collantes, S. (2023): «Los mitos de la Primera República. Un experimento político incomprendido», *Historia y Vida*, 659, p. 71-77.
Sanchis Guarner, M. (1968): *Renaixença al País Valencià: estudi per generacions*, València.
Soler, Ll. (1879): *Constantino Llombart. Apuntes biográficos*, València, Librería de Manuel Vilar, Editor.